

Налапко Світлана. Творча спадщина письменників-полемістів із Острога / Світлана Налапко // Креативність особистості як фактор інноваційного розвитку суспільства : збірн. наук. праць. Вип. 2 / за ред. доц. В.В. Павленко. – Житомир : ФО-П Левковець Н.М., 2020. – 188 с. – С. 99-104.

*Налапко Світлана,
студентка ННІ іноземної філології.*

*«Сама лише цнота робить людину сильною,
допомагає їй зносити важкі тягарі, не падати,
не хилитися, а стояти просто й непохитно»*

Мелетій Смотрицький

Творча спадщина письменників-полемістів із Острога

У XVI–XVII столітті в Україні особливого розвитку набула полемічна література. Це були твори релігійного характеру (церковно-історичні трактати, відкриті листи, послання, промови, есе) присвячені проблемі об'єднання православної та католицької церкви. Навколо укладення Берестейської унії точилися гострі дискусії (полеміка) як з боку православних, так із боку католиків, що власне знайшло свій відбиток у публікації значної кількості полемічних літературних творів як на захист унії, так і проти її укладення. От тоді *«з руського боку, – писав Іван Франко, – виступив довгий ряд мужів, почасти в обороні православ'я, почасти з думками і жаданнями реформи в лоні самої православної церкви, знялася та жива і повна різномірних імпульсів літературна боротьба, що надала нашій літературі своє пятно, виявила письменські таланти, в противенство до попередньої літератури, шаблонної та імперсональної, ввела в українську літературу уперше живу людську личність з її темпераментом та індивідуальною вдачею. Се й був найважливіший імпульс, що міг похнути письменство до нового шляху і через розбудження непочуваних досі інтересів у широких масах запевнити її зацікавлення і вплив на суспільність»* [6, с. 122].

Першим осередком антикатолицької полеміки стало м. Острог. Життя і діяльність багатьох письменників-полемістів пов'язані з Острозькою академією, зокрема Герасима Смотрицького, Мелетія Смотрицького, Клірика Острозького, Василя Суразького.

Відомий громадський та культурно-освітній діяч *Герасим Смотрицький* одним із перших виступив на захист православ'я друкованим словом. Відомостей про життя та творчість письменника-полеміста, на жаль, не так багато. Син дяка і переписувача книг Данила з Смотрича, що на Поділлі, одержав ґрунтовну освіту, володів

грецькою, латинською та церковнослов'янською мовами. У 1576 році переїхав на запрошення князя Василя-Костянтина Острозького до Острога, де в 1580 році став ректором новоствореної Острозької академії.

Герасима Смотрицького вважають однією з найосвіченіших постатей своєї доби. Про повний обсяг літературно-мистецького доробку Герасима Смотрицького важко сьогодні судити. Наразі творча спадщина письменника охоплює полемічну передмову до Острозької Біблії, віршовану посвяту князеві В.-К. Острозькому, чолобитну до короля Стефана Баторія від шляхти Брацлавського воєводства, трактат «Порядок шкільний» 1588 року, а також відповідь єзуїту Б. Гербестові на «Виводи віри римського костела», яка більш відома під назвою «Ключ царства небесного...» (1587) [4, с. 95]. Повний обсяг книги «Ключ царства небесного...» становив 44 сторінки. Книга складається із чотирьох частин: присвяти Олександрові Костянтиновичу Острозькому, звернення «До народів руських короткая, а пильная передмовка» і двох полемічних трактатів «Ключ царства небесного...» та «Календар римський новий». Мова твору визначена орієнтацією автора на пересічного читача. Г. Смотрицький пише живою українською мовою, простою та виваженою, використовує приказки, прислів'я, порівняння та влучні вислови, які відбивають скарбницю української народної мудрості та свідчать про дотепність автора. «Ключ царства небесного...» мав на меті «*на питанє чинити отповедь*» та «*своіх у вірі підкріпити*». У пристрасному монолозі Г. Смотрицький закликає людські серця пробудитися : «*Повстаньте, почувте і піднесіте очі душ ваших, але пильно дивіться, як супротивник ваш, диявол, не спить...*» [6, с. 125]. Автор використовує гостру та затяту сатиру, іронічні порівняння. Дуже ущипливо розкривається Герасимом Смотрицьким антипапська тема. Римський костюл із його папами, яких полеміст називає «земними богами», дотепно і їдко зображається митцем як земне «передпекло». Герасим Смотрицький вміло втілює сатиру у легку віршовану форму. Цілу низку іронічно-сатиричних випадів письменник спрямовує проти свого сучасника – папи Григорія XIII, що запровадив новий календар. Герасим Смотрицький вважає, що новим календарем папа викликав немало «трудности и утраты», також «в ярмарках, и у справах купецьких великих, в записех...». У творах письменника чи не вперше з'являється образ селянина-трудівника, яких зазнає жахливого визиску, знущання та гноблення з боку панів. Становище українського селянина трагічно тяжке. І полеміст стає на захист бідного, вбогого, чесного трударя, який живе із праці рук своїх та ще й пана годує своєю працею.

Болюча, жива тогочасна українська дійсність слугувала основним матеріалом «Ключа царства небесного...». Герасим Смотрицький був одним із перших, хто на повен голос закликав громадськість дати відсіч єзуїтському зневажанню українського народу. В. Завитневич оцінив твір Герасима Смотрицького як одну з найкращих пам'яток нашої первинної полеміки, відмічаючи широту і тверезість погляду автора, його здатність до тонкого аналізу, легкий виклад, «місцями – живий гумор, який викликає у читача мимовільну усмішку» [3, с. 56]. Герасим Смотрицький був палким виразником громадської думки, виступав за громадські інтереси. Засобом дії було для нього слово і він добре знав: *«якова того чернила духовная сила!»* [3, с. 58].

Серед українських полемістів того часу важко знайти такого, твори якого б викликали такий резонанс, як твори Мелетія Смотрицького, сина Герасима Смотрицького. Його «Тренос» і «Апологія» спричинили справжній полемічний вибух. Перші полемічні твори письменника спрямовувалися переважно проти писань І. Потія. На це вказують деякі автобіографічні свідчення з «Апології...». *«Я зробив це, – писав Мелетій Смотрицький, говорячи про свій шлях до унійної ідеї, – по моїм великим досліді та досвіді. Це добре знають ті, яким відомі мої виступи проти писання із заголовком «Унія», проти «Розмови берестяника з братчиком», проти «Відродженого Наливайка», проти «Політики, незнання та побожності віленських новоцерквян»* [2, с. 51]. (Вищенаведені твори приписують І. Потієві). Наміри М. Смотрицького щодо прийняття унії викликали вороже ставлення православного духовенства до письменника. Задля пояснення своєї позиції М. Смотрицький вирішив написати «Апологію...», яка була сприйнята неоднозначно як православними, так і греко-католиками. Частина твору присвячена викладу вражень від подорожі на Близький Схід, в ній відбиваються сумніви та душевне сум'яття полеміста, його ідейні вагання. У другій частині твору М. Смотрицький спростовує та критикує погляди, висловлені у книгах українських православних полемістів кінця XVI – початку XVII століття Стефана Зизанія, Христофора Філарета, Клірика Острозького, Василя Суразького. Він знаходив у їхніх творах еретичні ідеї протестантизму та закликав відмовитися від своїх помилок та звернутися до первинних християнських догм.

Твором, який приніс М. Смотрицькому велику славу став «Тренос», який був написаний польською мовою (як і більшість творів письменника). «Тренос» вийшов із посвятою Михайлу Вишневецькому, якого автор вважає вірним сином церкви, оборонцем і стовпом православ'я. Твір написаний у формі «плачу» православної

церкви, зверненого до тих, що її покинули. Автор картає єпископів, що прийняли унію, закликає їх схаменутися, показує важкий релігійно-національний гніт, якого зазнавав український народ, засуджує недбальство та зловживання православного духовництва. В полеміці з католиками М. Смотрицький виступає як енциклопедично освічена людина своєї епохи: він цитує в своїй книзі понад 140 авторів [5, с. 12]. Він також посилається на твори таких античних і європейських учених та письменників епохи Відродження, як Авіценна, Д. Савонарола, Депер'є, Е. Роттердамського, М. Баптіста, Петрарки. М. Смотрицький навіть переклав латинською і польською мовами один із найгостріших антиватіканських сонетів Петрарки «Папському двору в Римі», а також уривок із «Листів без адреси». «Тренос» був настільки популярним, що його переписували від руки. Деякі сучасники М. Смотрицького вважали цю книгу за важливістю описаного в ній рівною творам св. Златоуста й за неї готові «кров свою пролити і душу покласти» [2, с. 80]. Серед поетичної спадщини М. Смотрицького можна виділити кілька груп віршованих текстів. До першої групи відносять вірші-зразки з «Граматики». Ці віршові фрагменти складені ним самим, вони є ілюстрацією до теоретичних пояснень і мають експериментальний характер. До речі, М. Смотрицький своєю «Граматою» зробив чимало для розвитку мовознавства в слов'янських народів. Другу групу складають віршові твори, цитовані в його прозових полемічних трактатах, насамперед у «Треносі». Авторами цих віршів є інші письменники. Щодо деяких із них можна припускати авторство Мелетія як перекладача чи редактора. Третю групу складають власні вірші М. Смотрицького. На сьогодні зафіксовано шість геральдичних епіграм : «На герб Острозьких», «На герб Вишневецьких», «На герб Огинських», «На герб Огинських і Воловичів», «На герб Соломирецьких», «На герб Хоткевичів» [7, с. 170]. Таким чином, творчість М. Смотрицького посідає гідне місце в українській полемічній літературі.

Визначним полемістом також був вихованець Острозької школи – Клірик Острозький, анонімний давньоукраїнський письменник – полеміст, один із діячів Острозького літературно-освітнього гуртка. Хто скрився під псевдонімом Клирика Острозького, досі не досліджено. Висловлюють припущення, що під цим псевдонімом могли виступати Острозький протопіп Гнат Наливайко, молодий Мелетій Смотрицький, Гаврило Дорофієвич, Йов Борецький, Мартин Броневський [8]. Клірик Острозький є автором двох «Отписів», адресованих Іпатію Потію, та памфлету – «Історія о листрикійском, то есть о разбойническом, Ферарском або Флоренском синоде, вкоротце

правдиве списаная» (1598). У першому «Отписі» автор виразно та емоційно звинувачував проповідників унії, заперечував тезу про «першість» папи римського серед християнських ієрархів, доводив неканонічність церковної унії 1596 р., яка, на переконання полеміста, вела до внутрішніх конфліктів та неладу в державі. Клірик Острозький одним із перших в українській полемічній літературі використав образ матері – православної церкви, яка плаче за своїми синами-відступниками. У другому «Отписі» полеміст був стриманішим, частіше звертався до цитат із Біблії, намагався переконати свого опонента інтерпретацією біблійних притч, та все ж окремим моментам властива притаманна авторові емоційність.

Одним з діячів Острозького культурноосвітнього осередку був Василь Суразький. За припущенням Я. Ісаєвича, В. Суразький брав участь у підготовці Острозької Біблії (1581), в 1583 році був міським писарем в Острозі, згодом – суразьким старостою й управителем маєтками заснованого 1585 р. острозького шпиталю. Василь Острозький є автором полемічного трактату «Книжица» – «О единой истинной православной вере и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распростресея», – що вийшла 1588 році в Острозі і складається з шести великих розділів. Кожен із яких має окрему тему: розуміння віри, походження Святого Духа, верховенство Папи Римського, опрісноки, суботній піст та новий григоріанський календар [1, с. 216]. Проте всі розділи об'єднує спільна ідея захисту прав та незалежності української православної церкви. Автор адресував твір не лише католикам, а й православним читачам, яких він намагався переконати у своїх поглядах на проблему відносин східної й західної церков. Цікаво, що твір Василя Суразького насичений засобами традиційної символіки, антитезами (тьма – світло, справжня віра – єресь), він також схарактеризував кожен із дванадцяти знаків зодіаку та аргументував уявлення про річний колообіг часу.

Літературна діяльність українських православних діячів з освітнього кола Острозької академії посідає вагомим місце в історії та культурі нашого народу. Письменники-полемісти порушили важливі проблеми стосовно організації церковного устрою та варіантів реформування православної церкви, для зміцнення її позицій у суспільстві. Їхня діяльність була спрямована на відродження духовності, поширення освіти, книгодрукування. Полемісти обстоювали право українського народу на свою віру, звичаї, мову. Твори письменників-полемістів сприяли піднесенню рівнів національної свідомості українців.

Список використаних джерел

1. Білоус П.В. Історія української літератури XI–XVIII ст. : навч. посіб. / П.В. Білоус. – Київ : ВЦ «Академія», 2009. – 424 с.
2. Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / П.М. Кралюк. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – 208 с.
3. Махновець Л.Є. Сатира і гумор української прози XI–XVIII ст. / Л.Є. Махновець. – Київ : Наукова думка, 1964 – 480 с.
4. Мойсієнко В.М. Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного / В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. – У 2-х частинах. – Житомир, 2005. – 124 с.; 44 с.
5. Німчук В.В. Мелетій Смотрицький. Граматика / В.В. Німчук. – Київ: Наукова думка, 1979. – 112 с.
6. Сулима Віра. Біблія і українська література: навч. посіб. / Віра Сулима. – Київ : Освіта, 1998. – 400 с.
7. Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. : Матеріали симпозиуму / Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР, Кам'янець-Подільський педагогічний інститут; Редкол.: (голова) Інна Петрівна Чепіга. – Київ : Наукова думка, 1982. – 178 с.
8. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – Київ, 2002. – С. 96–97. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/fdm/fdm24.htm>